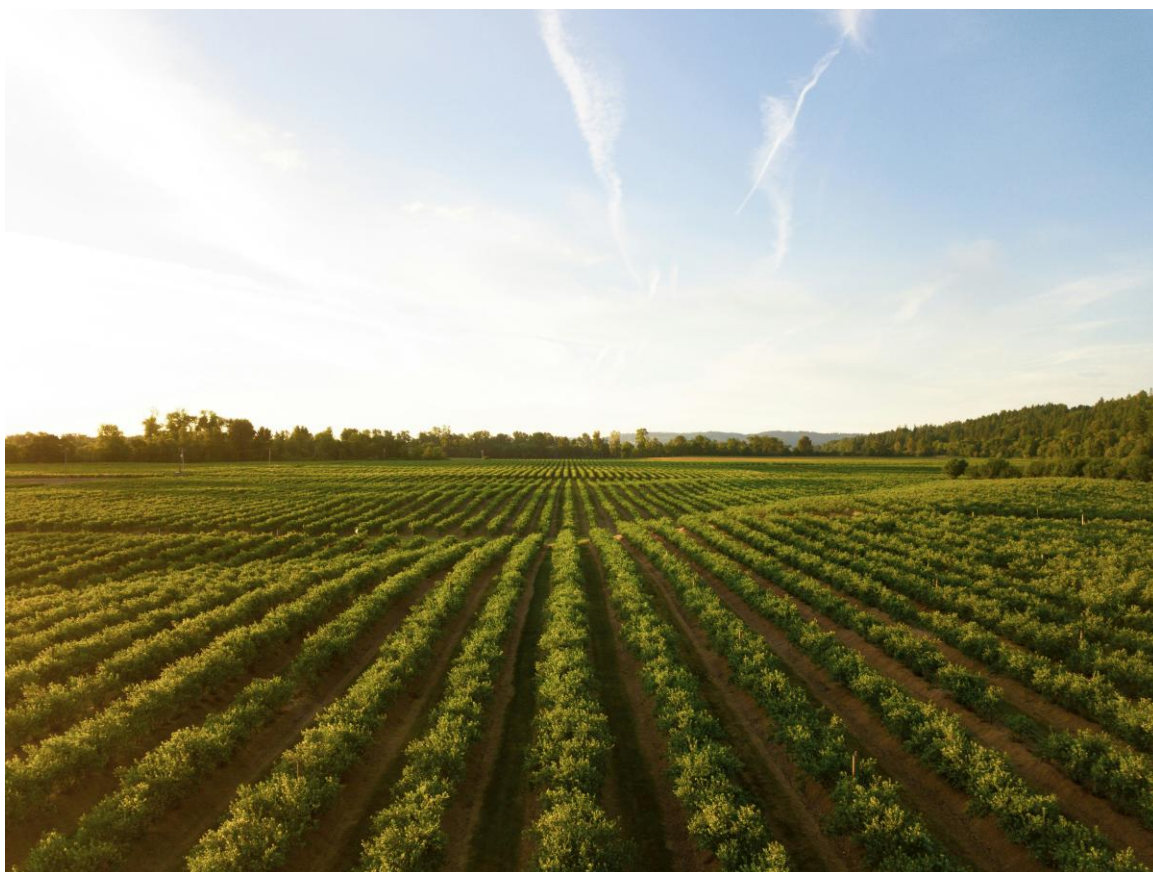

Verduurzamingsstrategieën voor open leermaterialen

Over blijvende waarde en borging

Auteur(s): Leontien van Rossum; Robert Schuwer; Sylvia Moes

Versie: 1

Datum: 3 april 2025

Kenmerk: Onderzoeksrapport

Deze publicatie is gelicenseerd onder een Creative Commons
Naamsvermelding 4.0 Internationaal.

Inhoudsopgave

1	Inleiding	3
2	Methode	5
3	Resultaten (focus A): Inventarisatie	7
3.1	Doel project en ervaring met open leermaterialen	7
3.2	Verduurzamingsstrategieën	7
3.3	Langetermijnsucces van de verduurzamingsstrategieën	11
3.4	Voorzienbaarheid van de verduurzamingsstrategieën	11
3.5	Ondersteuning	11
3.6	Geleerde lessen en aanbevelingen van projectleiders	12
4	Resultaten (focus B): aannames evalueren	13
5	Discussie	15
5.1	Reflectie op verduurzamingsstrategieën	15
5.2	Reflectie op aannames	17
6	Conclusies en aanbevelingen	19
7	Beperkingen van dit onderzoek	20
8	Referenties	21
	Bijlage A: Lijst van geïnterviewde personen	22
	Bijlage B: Interviewprotocol	23
	Colofon	27

1 Inleiding

Steeds meer docenten maken, delen en hergebruiken open leermaterialen¹. In veel gevallen start dit met een project, al dan niet extern gefinancierd. In dat project wordt een initiële collectie open leermaterialen gecreëerd en doen docenten en ondersteuners ervaring op met het werken met open leermaterialen. Maar hoe zorg je ervoor dat de activiteiten verdergaan als het project beëindigd is? Ofwel: hoe laat je het werken met open leermaterialen duurzaam landen binnen je instelling? In dit rapport duiden we activiteiten en aanpakken hiervoor aan als **strategieën voor verduurzaming** of kortweg **verduurzamingsstrategieën**. Verduurzaming verwijst in deze context naar een situatie waarin de projectresultaten ook na afloop van het project blijvende waarde behouden. Verduurzamingsstrategieën kunnen er bijvoorbeeld voor zorgen dat de in het project ontwikkelde leermaterialen worden onderhouden.

In 2022 heeft de zone *Naar digitale (open) leermaterialen* van het Versnellingsplan geïnterviewd welke verduurzamingsstrategieën er in de praktijk worden gebruikt. Via een survey zijn strategieën verzameld van zestien projecten rond open leermaterialen in het mbo, hbo en wo. Het ging om strategieën die vooraf, tijdens en na een project zijn toegepast en die hebben bijgedragen aan verduurzaming van de projectresultaten. De meeste van die projecten waren uitgevoerd met een subsidie vanuit de Stimuleringsregeling Open en Online onderwijs. Deze regeling telde twee pijlers: open leermaterialen en online onderwijs. De projecten die onderdeel waren van de survey werden uitgevoerd in de eerstgenoemde pijler. Het resultaat van deze inventarisatie is weergegeven in de infographic [Verduurzamingsstrategieën voor open leermaterialen](#).

In dit rapport beschrijven we welke activiteiten vóór, tijdens en na een project zijn ondernomen om **de projecten te continueren na beëindiging van de financiering vanuit de Stimuleringsregeling**. Naast de uitgevoerde activiteiten inventariseren we waar achteraf gezien behoefte aan was voor het succesvol implementeren van de verduurzamingsstrategieën voor, tijdens of na het project. Dit is interessant met het oog op **nieuwe uit te voeren regelingen** (mogelijk binnen Npuls), en voor **community's** die aan de slag zijn gegaan met open leermaterialen.

De verkenning in dit rapport heeft betrekking op de pijler open leermaterialen van de Stimuleringsregeling. Om de verschillende verduurzamingsstrategieën te ordenen maken we gebruik van hetzelfde raamwerk als bij de eerder genoemde infographic. Dit raamwerk telt twee dimensies:

1. **Tijdfase:** Vooraf, tijdens of na het project
2. **Aspect.** Dit kent een gelaagde onderverdeling:
 - **Organisatorisch:** Strategie en beleid, Cultuur en Human Resource Development, Organisatie, Technologie en infrastructuur, Economisch en financieel, Juridisch en wet- en regelgeving en Primair proces (onderwijs)
 - **Inhoudelijk** element van werken met open leermaterialen: Bewustwording van open leermaterialen, Zoeken van open leermaterialen, Vakinhoudelijk ontsluiten

¹ De definitie van dit begrip en andere begrippen in dit rapport zijn hier te vinden: <https://use.edusources.nl/introductie-digitale-open-leermaterialen/steps/begrippenlijst>

- van open leermaterialen, Hergebruik van open leermaterialen, Maken van open leermaterialen of Delen van open leermaterialen
- **Actor:** Docent, Ondersteuning (zowel onderwijskundig als informatiekundig), Management, Student, (Vak)community

Het eindresultaat is een nieuw overzicht van verduurzamingsstrategieën, zoals ontwikkeld binnen het Versnellingsplan. Dit overzicht kan dienen als basis voor nieuwe projecten en biedt instellingen en vakcommunity's die eerder hebben deelgenomen de mogelijkheid om resultaten blijvend beschikbaar te stellen.

Dit rapport beschrijft achtereenvolgens de methode van onderzoek, de resultaten, een analyse van de resultaten en de conclusies en aanbevelingen.

2 Methode

In het najaar van 2024 namen we interviews af met de projectleiders van negen projecten uit de Stimuleringsregeling Open en online onderwijs. De interviews waren semigestructureerd en concentreerden zich op de volgende focuspunten:

Focus A: inventarisatie van strategieën

Binnen dit focuspunt verzamelden we de volgende gegevens:

1. **Doel project.** Aanname is dat het doel van het project invloed gaat hebben op de verduurzamingsstrategieën en het succes op langere termijn
2. **Ervaring** met open leermaterialen. Aanname is dat ervaring van instellingen een positieve invloed heeft op het succes van de verduurzamingsstrategieën
3. **Inventarisatie.** Verzamelen van verduurzamingsstrategieën conform de structuur die bij de infographic is gebruikt.
4. **Succes.** Inzicht krijgen in langere termijn succes van verduurzamingsstrategieën. Dit is de mate waarin de gebruikte strategieën hebben geleid tot een verzameling open leermaterialen met een blijvende waarde.
5. **Voorzienbaarheid.** Inzicht krijgen in factoren die plannen voor verduurzaming positief dan wel negatief kunnen beïnvloeden
6. **Ondersteuning.** Inzicht krijgen in gewenste ondersteuning. De antwoorden op dit item zijn van belang voor SURF en Npuls.

Focus B: informatie om antwoorden te kunnen geven op de volgende vragen:

1. Is er iets te zeggen over de mate van relatie met het bestaande onderwijs en het succes van de (verduurzaming van) het projectresultaat? Denk daarbij met name aan onderwijsvormen die je onder de noemer Open Educational Practices of Open Pedagogy kunt scharen.
2. Is het succes van verduurzaming groter als er tijdens het project een actieve (vak)community betrokken is geweest?

Deze vragen zijn gebaseerd op een tweetal aannames die door ons zijn geformuleerd, geïnspireerd door de studies van (Versantvoort & Schuwer, 2023; Tlili et al, 2020; Downes, 2007):

1. Wanneer de open leermaterialen onderdeel worden van het onderwijs is het noodzakelijk om die ook actueel te houden. Daarmee wordt de verduurzaming van die leermaterialen onderdeel van al bestaande activiteiten rond actualisering van het onderwijsmateriaal.
2. Wanneer een vakcommunity tijdens het project verantwoordelijk wordt voor definitie, ontwerp en realisatie van de open leermaterialen ontstaat zo ook eigenaarschap bij die community. Wanneer deze vakcommunity ook na het project actief blijft kunnen ze een actieve rol spelen in de verduurzaming van de open leermaterialen.

De interviews zijn met goedkeuring van de geïnterviewden opgenomen en vervolgens getranscribeerd met behulp van de tool Amberscript. Een geanonimiseerde versie van de transcriptie is vervolgens met behulp van ChatGPT en NotebookLM omgezet in een conceptverslag. Ter controle is het conceptverslag naast de transcriptie gelegd om ervoor te zorgen dat opbouw en detailinformatie correct zijn geabstraheerd door de generatieve taalmodellen. Dit conceptverslag is voor goedkeuring en opmerkingen naar de geïnterviewden gestuurd. Eventuele opmerkingen zijn verwerkt in een definitief verslag.

In bijlage A staat een lijst van de geïnterviewde personen. Het interviewprotocol is opgenomen in bijlage B.

3 Resultaten (focus A): Inventarisatie

In dit hoofdstuk worden per focusgebied de resultaten van de interviews beschreven.

3.1 Doel project en ervaring met open leermaterialen

Zeven projecten vonden plaats in de context van het wo, twee in de context van het hbo. Bij zes projecten zijn open leermaterialen ontwikkeld, al dan niet als uitbreiding van een al bestaande verzameling open leermaterialen. Eén project had tot doel om al bestaand niet-open leermateriaal te bewerken zodat het open gedeeld kon worden. Bij twee projecten was het ook een doel om een actieve vakcommunity te realiseren rond het open leermateriaal. Bij twee projecten was er sprake van het ontwikkelen van een open omgeving voor open Virtual Reality-leermateriaal (verder afgekort tot VR-leermateriaal).

Bij alle projecten hadden één of meer van de projectpartners al ervaring met open leermaterialen.

3.2 Verduurzamingsstrategieën

De volgende tabel toont de verduurzamingsstrategieën die in de interviews zijn genoemd door de projectleiders. Een aantal strategieën is onder meerdere topics te categoriseren. In die gevallen is een best passende keuze gemaakt uit die categorieën. Het volgende hoofdstuk bevat een reflectie op deze tabel.

Aspect	Voor project	Tijdens project	Na project
Organisatie			
Strategie en beleid		Het betrekken van beleidsmedewerkers en bestuurders	
Cultuur en Personeelsontwikkeling (HR)	Voortborduren op de cultuur van openheid en het delen van leermateriaal	Actieve kennisdeling	Eigenaarschap vastleggen, bij personen of samenwerkingsverbanden
	Experimenteren met bestaande Virtual Reality-applicaties	Afspraken over voortgang o.b.v. vrijwilligheid voor 2 jaar	Vakvereniging kan bijdragen in het stimuleren van het delen en up-to-date houden van materiaal
		Vergroten van de zichtbaarheid van het project	
		Handleidingen en documentatie ontwikkelen voor kennisoverdracht	

Aspect	Voor project	Tijdens project	Na project
Organisatie	Samenwerking zoeken met stakeholders, zoals bibliotheek	Structureel betrekken van de gebruikers	Ontwikkelen van open leermaterialen duurzaam als een dienst integreren door bibliotheek
	Breed samengestelde stuur- of klankbordgroep starten (inclusief vertegenwoordiging van besluitvormers)	Experimenteerlab openstellen voor docent en student	
	Bibliotheek partner maken in project	Ontwikkeling van workflow voor delen van leermateriaal	
		Organiseren van regelmatige schrijfsessies	
		Betrek een bredere groep stakeholders	
		Werk in kleine groepjes	
		Investeren in expertise	
		Trainingen geven in gebruik van VR-technologie	
		Regelmatige fysieke bijeenkomsten met de projectgroep en de klankbordgroep	
Technologie en infrastructuur	Platformkeuze met oog op verduurzaming (bijv. > 5 jaar nog beschikbaar)	Keuze voor platform (make or buy/use)	Automatische updates van open leermaterialen via Github, vanwege versiebeheer
	Onderzoek benodigde infrastructuur	Aandacht voor beheer van hardware en software	Integratie in andere systemen
			Delen via open-source platform (Wikiwijs/edusources)
			Afspraken voor beheer en onderhoud met ICT afdeling

Aspect	Voor project	Tijdens project	Na project
Economisch en financieel	Kosten delen via een consortium	Zorg voor voldoende financiële middelen (intern en/of extern)	Duurzame financiering voor vijf jaar vastleggen
		In house ontwikkelen	Financiering voor de doorontwikkeling door beroepsvereniging
			Interne projectfinanciering voor doorontwikkeling
Juridisch en wet en regelgeving	Keuze voor een Creative Commons licentie	Aandacht voor databeheer en privacy	
Primair proces (onderwijs)		Opstellen van een technisch en didactisch lesplan	Open leermaterialen in zijn geheel of modulair integreren in het curriculum
		Inbedding van de open leermaterialen in het onderwijs aan verschillende universiteiten	
Betrokken personen			
Ondersteuning	Duidelijke afspraken maken met ondersteunende diensten	Ondersteuning bieden vanuit ICT en bibliotheek	Afspraken voor beheer en onderhoud met ICT afdeling
		Aandacht voor beheer van hardware en software	
Docent	Nagaan of er een duidelijke behoefte is aan een actueel en toegankelijk leerboek	Regelmatig meedoen aan schrijfsessies	
		Docenten (medewerkers) als ontwikkelaar	
		Evaluatie van materiaal (bv via lectoraat)	
Management		Betrekken management	
Student		Studenten betrekken bij het testen en evalueren van de modules	

Aspect	Voor project	Tijdens project	Na project
		Feedback van studenten over de gebruiksvriendelijkheid en de impact van de leerervaring, bijv. van de Virtual Reality omgeving.	
(Vak)community	Opzetten van een samenwerkingsverband met verschillende instellingen	Presentatie op jaarcongres	Instand houden cq uitbreiding van vakcommunity (ook internationaal)
	Streven naar een betere samenwerking met landelijke samenwerkingsgroep	Creëer of zoek aansluiting bij een bestaande community, consortium en/of vakvereniging	De vakcommunity is partner voor het verspreiden van het leermateriaal (ook internationaal)
Inhoudelijk aspect van open leermaterialen			
Bewustwording		Meer bewustzijn over open leermaterialen en samenwerking tussen afdelingen	Creëren en/of opschalen van bewustwording
Zoeken van open leermaterialen			Link naar website en Github delen op open-source platform (Wikiwijs/edusources)
Vakinhoudelijk ontsluiten van open leermaterialen		Ontwikkelen taxonomie	
		Ontwikkelen van een kennisgraaf	
Hergebruik van open leermaterialen	Starten vanuit bestaande basis aan materiaal		
Maken van open leermaterialen		Interne en externe reviewers bewaken de kwaliteit van de inhoud	Modulaire opbouw van het boek, verdeeld in afzonderlijke modules, voor betere flexibiliteit en aanpasbaarheid
		Nadruk op het ontwikkelen van concrete leermaterialen	
		Ontwikkelen kwaliteitsmodel	

Aspect	Voor project	Tijdens project	Na project
		Ontwikkelen van innovatieve werkwijzen voor contentproductie	

3.3 Langetermijnsucces van de verduurzamingsstrategieën

Om te beoordelen of de verduurzamingsstrategieën effectief zijn voor een projectresultaat moet het project al langere tijd geleden zijn beëindigd. Drie projecten voldeden ten tijde van de interviews aan die voorwaarde. Bij één project ging het om een grassroots-ontwikkeling – een initiatief dat vanuit de docenten is ontstaan, zonder sturing van bovenaf. Tijdens dat project is geen aandacht besteed aan verduurzaming. De resultaten van dat project zijn wel meegenomen in een vervolgproject, waardoor het een indirecte vorm van verduurzaming is. Bij het tweede project is een opgavenbank gerealiseerd. Die opgavenbank is onlangs geactualiseerd naar nieuwe ontwikkelingen op het betreffende vakgebied en wordt nog steeds gebruikt. Het open tekstboek dat bij het derde project is opgeleverd wordt nog steeds gebruikt in het curriculum en wordt onderhouden door de vakvereniging van het betreffende vakgebied. Opvallend bij dit project is dat hiervoor geen duurzame financiering beschikbaar is. Bij alle drie de projecten zijn de resultaten daadwerkelijk onderdeel van het curriculum geworden, tijdens of na afloop van het project.

Omdat de overige zes projecten nog niet waren beëindigd, of pas recentelijk waren beëindigd op het tijdstip van de interviews, kunnen we nog niets zeggen over het langetermijnsucces van de verduurzamingsstrategieën die zij hebben toegepast.

3.4 Voorzienbaarheid van de verduurzamingsstrategieën

In vier projecten deden de betrokkenen vooraf aannames over de samenwerking tussen diverse stakeholders, waarvan zij verwachtten dat deze belangrijk zouden zijn voor het duurzaam in stand houden van de projectresultaten na afloop. In één project werden personeelswijzigingen tijdens de looptijd benoemd als onvoorziene omstandigheid die een negatieve invloed had op de verduurzaming van de projectresultaten. Afspraken die tijdens het project zijn gemaakt en die een positieve impact hadden op de verduurzaming van het projectresultaat, betroffen het onderhoud van gebruikte software en de structurele ondersteuning daarvan. Deze afspraken werden na afloop van het project geëffectueerd door het creëren van een apart budget en het onderbrengen van het onderhoud van de open leermaterialen als een dienst bij de bibliotheek. In de meeste projecten benoemden de betrokkenen ook factoren die invloed hadden op het verloop van het project, maar zij maakten niet de koppeling met de impact op verduurzaming. Die bevindingen zijn daarom buiten beschouwing gelaten.

3.5 Ondersteuning

Er zijn grote verschillen in hoe de ondersteuning van de projecten is ervaren. De bibliotheek - betrokken bij de platformkeuze, het vindbaar maken van resultaten en/of juridische aspecten - werd door betrokkenen van meerdere projecten genoemd als partner. Daarnaast zijn vakvereniging (voor promotie en contact met internationale experts), betrokken opleidingen en lectoraat ieder éénmaal benoemd. Daarnaast werd bij meerdere projecten ook de steun vanuit de universiteiten en hogescholen benoemd, al werd die steun als beperkt ervaren. Vooral het

gebrek aan ondersteuning bij het vinden van financiële middelen voor verdere verduurzaming werd als een gemis gezien.

De ervaringen met de ondersteuning die SURF bood tijdens de projecten waren wisselend. Positief werd genoemd dat SURF ruimte faciliteerde en toegang bood tot waardevolle netwerken en kennisbronnen. Bij één project gaven betrokkenen aan onvoldoende inhoudelijke ondersteuning vanuit SURF te hebben ervaren bij het vinden van duurzame strategieën. Zij wilden een platform dat paste bij hun behoeften in plaats van hun materialen aan te passen voor edusources. Een ander project gaf het advies aan SURF om de dienstverlening uit te breiden met het aanbieden van ondersteuning bij applicatiebeheer voor succesvolle projecten. Dit zou bijvoorbeeld kunnen bestaan uit het faciliteren van hosting of het adviseren over financieringsmogelijkheden.

3.6 Geleerde lessen en aanbevelingen van projectleiders

Aan de geïnterviewden is gevraagd te reflecteren op hun project en van daaruit aandachtspunten en lessen te formuleren die mogelijk van belang kunnen zijn voor toekomstige projecten rond open leermaterialen. Deze lessen en aandachtspunten betreffen de verduurzaming, maar ook de projectaanpak en de gewenste ondersteuning. De genoemde aandachtspunten waren:

1. Beschikbaarheid van structurele ondersteuning tijdens en na het project is cruciaal voor de verduurzaming.
2. Betrek een brede groep stakeholders (docenten, beleidsmedewerkers, stafmedewerkers, besluitvormers) en geef ze waar mogelijk een actieve rol in het project. Denk daarbij ook aan studenten.
3. Ga al tijdens het project op zoek naar financieringsmogelijkheden voor na het project. Denk daarbij bijvoorbeeld aan (internationale) subsidiemogelijkheden, beroepsverenigingen en institutionele budgetten.
4. Creëer of zoek aansluiting bij een (vak)community. Bekijk ook of een beroepsvereniging hierbij een rol kan spelen.
5. Geef aandacht aan bewustwording voor open leermaterialen in het algemeen en de cultuurverandering die daarvoor nodig is.
6. Maak zoveel mogelijk gebruik van de bestaande technische infrastructuur.
7. Houd rekening met de benodigde tijd en financiering voor opschaling vanuit een eerste versie van de ontwikkelde open leermaterialen.
8. Maak al tijdens het project zo concreet mogelijke afspraken over borging van de resultaten.
9. Creëer, liefst al tijdens het project, een 'coalition of the willing'. Laat van daaruit een olievlekwerking ontstaan.

4 Resultaten (focus B): aannames evalueren

In de voorbereidende fase van deze verkenning zijn twee aannames geformuleerd over de eigenschappen van projecten en de factoren die bijdragen aan een succesvolle verduurzaming:

1. Het succes van verduurzaming is groter als de ontwikkelde open leermaterialen sterk zijn gekoppeld aan het onderwijs en de onderwijsvisie.
2. Het succes van verduurzaming is groter als er tijdens het project een actieve (vak)community betrokken is geweest.

Deze aannames worden in dit hoofdstuk geëvalueerd.

Zoals eerder al is opgemerkt zijn slechts drie van de negen onderzochte projecten al langere tijd geleden beëindigd. Voor die projecten vormt de huidige status van de projectresultaten de basis voor dit hoofdstuk. Bij de overige zes projecten zijn de door de geïnterviewden uitgesproken verwachtingen over beschikbaarheid over langere tijd als uitgangspunt genomen.

Succes gerelateerd tot onderwijs(visie)

De eerste aanname stelt dat de *integratie in het onderwijs de kans verhoogt op continuïteit en aanpassing*, oftewel: als open leermaterialen daadwerkelijk gebruikt worden in het onderwijs, is de kans groter dat er behoefte blijft om ze te delen, aan te passen en uit te breiden. Dit draagt bij aan de verduurzaming van de materialen. Uit de interviews is onderbouwing voor deze aanname terug te vinden. Zo merkt een geïnterviewde op dat "als je zorgt dat het wordt ingebed in het onderwijs, bij verschillende organisaties, dan blijft ook die behoefte wel staan om het af en toe te delen, of om modules aan te passen of eventueel het materiaal uit te breiden".

De volgende factoren dragen volgens de geïnterviewden bij aan een verhoging van de kans dat de ontwikkelde leermaterialen in het onderwijs worden opgenomen:

- **Aansluiting bij concrete behoeften**
Projecten die inspelen op concrete knelpunten in het onderwijs en een duidelijke verbetering bieden, hebben een grotere kans op succesvolle implementatie en verduurzaming. Door de focus te leggen op bestaande problemen en behoeften in het onderwijs en de rol die open leermaterialen daarin kunnen spelen, wordt de relevantie en bruikbaarheid van de open leermaterialen vergroot. Een project dat zich richtte op het verbeteren van de vaardigheden, startte bijvoorbeeld met het identificeren van knelpunten in het stageonderwijs.
- **Kwaliteit**
Samenwerking met anderen helpt om gezamenlijke afspraken te maken over wat goede kwaliteit van leermateriaal betekent. Dit vergroot de kans dat het materiaal duurzaam wordt opgenomen in het onderwijs. In een project werd een klankbordgroep van vakdocenten van verschillende universiteiten en andere relevante instanties samengesteld om de inhoud en de gewenste kwaliteit van het open leermateriaal vast te stellen. Dit brede draagvlak bevordert de acceptatie en het gebruik van de materialen. Het belang hiervan werd door een geïnterviewde onderstreept waar vertrouwen in de kwaliteit van projectresultaten gebaseerd was op "gecheckt zijn door vijftien collega's van verschillende universiteiten en door de praktijk".

- **Relevantie en flexibiliteit**

Het ontwikkelen van open leermaterialen in modules maakt het makkelijker om ze flexibel in te zetten binnen verschillende onderwijscontexten. In de woorden van een geïnterviewde: “Het boek wordt op veel plaatsen al gebruikt en collega's gebruiken modules in hun onderwijs. (...) Je kunt heel gemakkelijk zeggen, ik gebruik dat deel modules voor onderwijs en zet het ook in voor bijvoorbeeld stages.”

Succes gerelateerd tot (vak)community

De tweede aanname die bij deze verkenning is geformuleerd: *het succes van verduurzaming is groter als er tijdens het project een actieve (vak)community betrokken is geweest.*

De volgende ervaringen met een vakcommunity dragen bij aan onderbouwing voor deze aanname:

- **Draagvlak en adoptie**

Een actieve community zorgt voor een breder draagvlak voor de ontwikkelde materialen, wat de kans op adoptie en verduurzaming vergroot. Een uitspraak van een geïnterviewde illustreert dit: “Als je vijf of zes instellingen meekrijgt, heb je al een basis en creëer je draagvlak. Door mensen te vragen mee te helpen aan het schrijven of reviewen van een stuk, creëer je bekendheid en een breder draagvlak voor het boek, wat mensen aanzet om het in hun eigen setting te gebruiken.”

- **Kwaliteitsborging en relevantie**

Hierboven is al aangegeven dat kwaliteit en relevantie van het open leermateriaal belangrijke factoren zijn voor verduurzaming ervan. Wanneer een (vak)community een rol krijgt bij het zorgen voor relevantie en kwaliteit, draagt het daardoor bij aan verduurzaming. De geïnterviewden gaven aan hoe een dergelijke rol in hun project was vormgegeven. Eén van de geïnterviewden noemt het belang voor verduurzaming van een klankbordgroep van vakdocenten van verschillende universiteiten en andere relevante instanties om ervoor te zorgen dat de inhoud van de open leermaterialen door iedereen wordt onderkend als kwalitatief en relevant.

- **Delen van expertise en ervaringen**

Een (vak)community biedt een platform voor het delen van expertise en ervaringen, bijvoorbeeld via congressen en presentaties, wat kan leiden tot een grotere betrokkenheid bij de ontwikkeling en borging van de materialen. Eén geïnterviewde gaf als voorbeeld dat bij een schrijfproces de community waardevolle feedback op de ontwikkelde materialen en methoden gaf. Een andere geïnterviewde merkte op dat, door uitwisseling en nadenken over materiaal, ook uitwisseling over blended didactiek tot stand was gekomen. Daaropvolgend is deze samenwerkingsgroep van opleiders na het project doorgegaan met de ontwikkeling en zijn de leermaterialen geadopteerd in hun collectie.

Eén geïnterviewde onderkende de waarde van een vakcommunity voor verduurzaming, maar constateerde ook dat vooral de factor **tijdgebrek** bij de communityleden (veelal docenten en onderzoekers) nadelig kan uitpakken voor actieve deelname en daarmee verduurzaming van projectresultaten. Een geïnterviewde gaf aan dat tijdgebrek “een belangrijke reden is waarom uitbreiding van het boek nog niet volledig is gerealiseerd.”

5 Discussie

In dit hoofdstuk reflecteren we op de resultaten die in het vorige hoofdstuk zijn beschreven.

5.1 Reflectie op verduurzamingsstrategieën

Als we de in dit onderzoek verzamelde strategieën vergelijken met die uit de bestaande infographic (hierna aangeduid als de ‘eerste lichting projecten’), valt een aantal zaken op:

Vroegtijdige aandacht voor verduurzaming

In dit onderzoek hebben veel meer projecten dan bij de eerste lichting al vooraf aan het project, activiteiten ontplooid die gericht waren op verduurzaming na het project. Dat betrof vooral het betrekken van de juiste stakeholders, niet alleen voor succesvolle uitvoering van het project, maar ook voor de periode daarna. Kennisdeling en elkaar stimuleren zorgt voor betrokkenheid van projectleden, wat een positieve impact heeft op het gevoel van eigenaarschap voor het resultaat.

Afhankelijkheid van sleutelpersonen

Uit het onderzoek lijkt blijvende beschikbaarheid van sleutelpersonen voor het project een zeer belangrijke factor te zijn voor de planning van de verduurzamingsactiviteiten. Bij vier projecten bleken één of twee individuen essentieel te zijn voor de verduurzaming na het project. Bij een paar van die projecten bleek het wegvallen van die personen een negatieve impact te hebben op de verduurzaming. Het lijkt daarom belangrijk om in dergelijke gevallen tijdig, liefst al tijdens de uitvoering van het project, te zorgen voor minder afhankelijkheid van die personen. Dit kan bijvoorbeeld bereikt worden door regelmatig rolwisselingen tijdens en na afloop van het project toe te passen (zoals regelmatig wisselende projectleiders).

De rol van (vak)community's

Meerdere projecten zijn tijdens het project gestart met een (vak)community, of betrokken een al bestaande community bij het project. Een aanname is dat deelnemers van een dergelijke vakcommunity zich na afloop van het project eigenaar voelen van de ontwikkelde leermaterialen en een actieve rol krijgen in de verduurzaming ervan. Het volgende hoofdstuk gaat hier dieper op in.

Twee geïnterviewden gaven aan dat samenwerken aan open leermaterialen binnen een community het gemeenschapsgevoel kan versterken, wat de motivatie om bij te dragen en te gebruiken ten goede komt. Een voorbeeld van een dergelijke samenwerking was het organiseren van schrijfsessies. Een andere geïnterviewde merkte op: “In de basis gaat het niet om content uitwisselen met elkaar, maar om een gemeenschappelijke taal spreken, een gemeenschappelijk besef en een gemeenschappelijk doel, belang voelen. Het gemeenschapsgevoel binnen een community is wat mij betreft leidend en het dan vervolgens technisch kunnen uitwisselen van content is daarin veel meer volgend.”

Continuïteit van projectorganisatie

Meerdere projecten hebben de organisatie die tijdens het project is ingericht niet kunnen continueren na afloop van het project. Dit lijkt een negatieve impact te hebben op de verduurzaming van de projectresultaten. Het is daarom aan te bevelen om al tijdens het project te werken aan borging van de ontstane organisatie binnen de instelling. Als inspiratie kun je gebruik maken van het stappenplan [Beleid voor open leermaterialen, stap 5 organisatie](#)

(use.edusources.nl). Om de projectresultaten te borgen binnen de instelling is het o.a. van belang om te weten wie welke verantwoordelijkheid heeft.

Onvoldoende betrokkenheid van besluitvormers

Het viel op dat het management (besluitvormers) nauwelijks wordt meegenomen vooraf en tijdens het project, terwijl juist hun rol na afloop cruciaal is om de financiële en organisatorische randvoorwaarden voor een duurzaam projectresultaat te realiseren. Besluitvormers maken vaak deel uit van een stuur- of klankbordgroep. Geef een dergelijke groep een zo actief mogelijke rol om betrokkenheid optimaal te krijgen (Versantvoort & Schuwer, 2023).

Beperkte strategieën voor duurzame financiering

Er zijn weinig strategieën gericht op verwerven van duurzame financiering. Deels is dat te verklaren doordat de ontwikkelde open leermaterialen bij vijf van de negen onderzochte projecten een plek in het curriculum hebben gekregen, waardoor onderhoud geborgd is. Drie van die projecten zijn al langere tijd geleden beëindigd. Het volgende hoofdstuk gaat hier dieper op in.

Een paar geïnterviewden hadden ervaren dat open delen van leermaterialen samenwerking met commerciële organisaties bemoeilijkten vanwege de voorwaarden van de open licenties. Bij één project echter was het juist zo'n samenwerking die verduurzaming voor de toekomst veilig lijkt te stellen, omdat de commerciële organisatie werken met open leermaterialen in haar bedrijfsmodel heeft opgenomen.

Eén project wees op de beroepsvereniging als (mede)bron voor financiering voor vervolg, al dan niet structureel. Dit lijkt kansrijk, zeker als de beroepsvereniging de open leermaterialen kan inzetten bij activiteiten in het kader van leven lang ontwikkelen.

Uit het onderzoek lijkt het dat er weinig is nagedacht over alternatieve financieringsmodellen (Downes, 2007; Tlili et al, 2020). Alleen de modellen fondsenwerving (al dan niet intern) en opzetten en inzetten van een (vak)community tijdens het project wordt door een paar projecten benoemd. Voor die laatste optie geven Büchel en Raub (2002) aan dat het essentieel is dat besluitvormers overtuigd zijn van de waarde van het project, haar resultaten en de rol van de community om voldoende facilitering in tijd en middelen te geven om de community ook na afloop van het project levend(ig) te houden. Dit benadrukt des te meer de noodzaak om management al vroeg actief te betrekken bij het project. Welke rol de community na afloop van het project heeft voor de verduurzaming van het projectresultaat is overigens niet altijd duidelijk bij de ondervraagde projecten. Eén geïnterviewde suggereerde gezamenlijk dragen van de kosten door de bij de vakcommunity betrokken onderwijsinstellingen.

Twee geïnterviewden suggereerden een vervolg op de stimuleringsregeling, bedoeld om projecten een volgende stap naar verduurzaming te kunnen laten zetten. Een dergelijke regeling zou mogelijk binnen het programma Npuls kunnen worden overwogen.

Betrokkenheid van studenten

Meerdere projecten hebben studenten betrokken bij de uitvoering. Dit varieerde van mee-ontwikkelen tot feedback geven op draft resultaten. Bij de eerste lichting projecten had geen enkel project studenten ingezet bij de uitvoering. De invloed van het betrekken van studenten op verduurzaming is echter niet verwoord. Verwacht mag worden dat studentbetrokkenheid leidt tot een resultaat dat beter is afgestemd op de studenten (de uiteindelijke doelgroep van de ontwikkelde leermaterialen), waardoor blijvende adoptie in het curriculum waarschijnlijker is. Een dergelijke blijvende adoptie leidt vanzelf tot de noodzaak om de materialen te onderhouden. Ross et al (2018) beschrijven de impact op verduurzaming door studenten als ambassadeurs voor open leermaterialen in hun instelling in te zetten.

Onderscheid tussen project- en verduurzamingsactiviteiten

Strategieën gericht op inhoudelijke aspecten van open leermaterialen tijdens het project waren vooral gericht op beter inhoudelijk ontsluiten van open leermaterialen via taxonomieën of kennisgrafen² (drie projecten) en expliciteren en borgen van kwaliteit middels een kwaliteitsmodel of via reviews (drie projecten).

Bij een aantal projecten gaven betrokkenen aan dat bepaalde activiteiten, die vooral gericht waren op een succesvol verloop van het project, ook gezien werden als bijdragen aan de verduurzaming ervan. Uiteraard is een goed uitgevoerd project met dito projectresultaat een nodige voorwaarde voor verduurzaming, maar in het onderzoek was de focus alleen gericht op die activiteiten die verduurzaming als oogpunt hebben. Deze activiteiten zijn daarom niet meegenomen in het resultaat van het onderzoek. Een uitzondering daarop betreft vooraf samenstellen van een team waarin alle disciplines zijn vertegenwoordigd. Een paar projecten geeft aan dat, wanneer dat team (deels) in stand blijft na het project, dit positief is voor verduurzaming.

Minder nadruk op bewustwording

In vergelijking met de eerste lichting projecten hebben weinig projecten activiteiten genoemd voor creëren van bewustzijn over open leermaterialen. Dit is waarschijnlijk te verklaren omdat bij de instellingen bij deze projecten al eerder ervaring met open leermaterialen is opgedaan.

5.2 Reflectie op aannames

De aanname dat *integratie in het onderwijs de kans op continuïteit en aanpassing verhoogt* lijkt te worden onderbouwd door verschillende aangedragen factoren, mits de kosten in verhouding zijn tot het gebruik. Opvallend is dat geen enkele geïnterviewde een uitspraak heeft gedaan over een 'onderwijsvisie'. In plaats daarvan benoemden zij vooral de praktische kant: het integreren van de open leermaterialen in het curriculum.

De projectresultaten bieden een duurzame oplossing wanneer de ontwikkelde leermaterialen aansluiten bij concrete, al dan niet urgente behoeften vanuit het onderwijsveld. Vertrouwen in de kwaliteit van het ontwikkelde leermateriaal is een cruciale factor voor integratie in het onderwijs. Dit vertrouwen ontstaat bijvoorbeeld door co-creatie met meerdere vakgenoten waarvan de expertise bekend is bij de gebruikersgroep. Tenslotte vergroot modulariteit van het leermateriaal de flexibele inzetbaarheid, hetgeen integratie in het onderwijs aannemelijker maakt.

Verschillende geïnterviewden duiden een breder draagvlak, kwaliteitsborging van de materialen en het delen van expertise als factoren die de aanname onderbouwen dat een *actieve community een positieve invloed heeft op de verduurzaming van projectresultaten*.

Wanneer een vakcommunity één van de verduurzamingsstrategieën is wijst Baas (2023) op het belang van brokers om de continuïteit te borgen, ook na afloop van het project. Onderkennen van en middelen beschikbaar stellen aan zgn. open leermaterialen *champions* kan een positieve

² Een kennisgraaf is een grafisch gestructureerd gegevensmodel of topologie gebruikt om gegevens weer te geven en ermee te werken.

Kennisgrafen worden vaak gebruikt om onderling verbonden beschrijvingen van entiteiten op te slaan - objecten, gebeurtenissen, situaties of abstracte concepten - terwijl ze ook de vrije semantiek of relaties die aan deze entiteiten ten grondslag liggen coderen. (Vertaald van https://en.wikipedia.org/wiki/Knowledge_graph)

impact hebben op het succes van de verduurzamingsstrategieën (Ross et al, 2018).
Bibliotheekmedewerkers zouden deze rol kunnen vervullen (Kimball et al, 2022).

Al eerder is gewezen op het risico dat de borging van een vakcommunity afhangt van enkele sleutelpersonen in die community. Als deze personen wegvallen of hun prioriteiten verschuiven, kan de continuïteit van de community en daarmee de verduurzaming van de projectresultaten in gevaar komen.

6 Conclusies en aanbevelingen

Verduurzaming krijgt aandacht in alle projecten

Het onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat aandacht voor verduurzaming van de projectresultaten in alle projecten aanwezig was. Drie van de negen onderzochte projecten waren al langere tijd geleden beëindigd. Bij al die projecten worden de daar ontwikkelde leermaterialen gebruikt in het onderwijs. Dit leidt tot een noodzaak om de resultaten ook relevant te houden en daarmee tot blijvende verduurzaming. Daarnaast lijkt het al tijdens het project actief betrekken van stakeholders die belangrijk zijn voor de verduurzaming ervan een positieve impact te hebben op de verduurzaming. Aandacht voor borging van die opgebouwde organisatie is wel noodzakelijk om deze op langere termijn functioneel te laten zijn. De meest genoemde uitdaging bij verduurzaming is de financiering die daarvoor nodig is. Deze financiering kan zowel intern als extern zijn (bijvoorbeeld via een vakvereniging).

Beleid en organisatie als fundament

Uit het onderzoek komt ook een aantal aanbevelingen naar voren. Veel van de factoren die samenhangen met verduurzaming hebben te maken met beleid en organisatie van werken met open leermaterialen. Formuleren van een visie en beleid en implementatie zorgen ervoor dat er een basis aanwezig is voor verduurzaming van de resultaten. Denk bijvoorbeeld aan borging van de ondersteuning of financiering.

Actieve rol voor studenten

Daarnaast is het ook aan te bevelen studenten een actieve rol te geven in de projecten of na afloop. Denk daarbij aan studenten inzetten als ambassadeurs voor open leermaterialen of mee-ontwikkelen ervan. Wanneer dit studenten betreft van een lerarenopleiding snijdt het mes aan twee kanten, omdat ze naast het leveren van een bijdrage aan het project ook kunnen zorgen voor meer bewustzijn bij en kennis over werken met open leermaterialen. Maak dit voor hen daarom onderdeel van hun curriculum.

Verduurzamingsactiviteiten blijven monitoren

Het onderzoek maakt ook duidelijk dat er veel en diverse activiteiten kunnen worden uitgevoerd om verduurzaming tot stand te brengen. Omdat de resultaten zijn gebaseerd op negen projecten en zes daarvan kort vóór het uitvoeren van het onderzoek waren afgerond dan wel nog liepen, is het aan te bevelen om de resultaten van deze projecten te blijven monitoren om meer inzicht te krijgen in de effectiviteit van de verduurzamingsstrategieën op langere termijn. Deze lijst van projecten kan worden uitgebreid met de al langer geleden beëindigde projecten uit vorige rondes van de stimuleringsregeling open en online onderwijs.

Inspiratie en hulpmiddelen via Wikiwijs

De activiteiten om voor, tijdens en na een project te werken aan verduurzaming zijn via Wikiwijs beschikbaar gemaakt: [Verduurzamingsstrategieën voor open leermaterialen](#). Het bevat de gecombineerde resultaten van zowel de studie die gedurende het Versnellingsplan heeft plaatsgevonden (2022) en de onderhavige studie. Via die ingang kunnen betrokkenen, bijvoorbeeld projectleiders en beleidsadviseurs, inspiratie opdoen om vast te stellen welke activiteiten zij in kunnen zetten voor de verduurzaming van hun open leermaterialen projecten.

7 Beperkingen van dit onderzoek

De resultaten van dit onderzoek, met name waar gevraagd is over ervaren waarden, zijn gebaseerd op de persoonlijke meningen van de geïnterviewden. Hoewel zoveel mogelijk is doorgevraagd naar onderbouwing door feiten, kon dit niet altijd worden gegeven. In de beschrijving van de resultaten is zoveel mogelijk geprobeerd de onderbouwing te geven door te zoeken naar ondersteunende feiten uit andere bronnen. Daar waar dat niet mogelijk was is aangegeven of de betreffende uitspraken door één of door meerdere projecten is ervaren.

8 Referenties

- Baas, M. (2023). *Open to all, not known to all: sustaining practices with open educational resources in higher education* [Doctoral dissertation]. <https://www.universiteitleiden.nl/en/research/research-output/iclon/baas-dissertation>
- Büchel, B., & Raub, S. (2002). Building knowledge-creating value networks. *European Management Journal*, 20(6), 587–596. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0263-2373\(02\)00110-X](https://doi.org/10.1016/S0263-2373(02)00110-X)
- Downes, S. (2007). Models for sustainable open educational resources. *Interdisciplinary Journal of Knowledge and Learning Objects*, 3, 29–44. <https://www.learntechlib.org/p/44796/>
- Kimball, R., Halling, D., Neville, B., & Herbert, B. (2022). Motivations and barriers in the adoption of OER: The role of subject librarians. *The Journal of Academic Librarianship*, 48(4), 102542. <https://doi.org/10.1016/j.acalib.2022.102542>
- Ross, H., Lucky, S., & Francis, D. (2018). A Grassroots Approach to OER Adoption: The University of Saskatchewan Experience. In A. Wesolek, A. Langley, & J. Lashley (Eds.), *OER: A Field guide for academic librarians*. Pacific University Press. <https://boisestate.pressbooks.pub/oer-field-guide/chapter/a-grassroots-approach-to-oer-adoption-the-university-of-saskatchewan-experience/>
- Tlili, A., Nascimbeni, F., Burgos, D., Zhang, X., Huang, R., & Chang, T. (2020). The evolution of sustainability models for open educational resources: Insights from the literature and experts. *Interactive Learning Environments*, 31(3), 1421–1436. <https://doi.org/10.1080/10494820.2020.1839507>
- Versantvoort, M., & Schuwer, R. (2023). Towards Sustainable OER Practices: The Case of Bachelor Nursing in the Netherlands. *Open Praxis*, 15(2), pp. 113–123. DOI: <https://doi.org/10.55982/openpraxis.15.2.542>

Bijlage A: Lijst van geïnterviewde personen

Geïnterviewden	Instellingen
Linde Voorend & Hedwig van Rossum	Vrije Universiteit Amsterdam
Marijke Hendrix	Zuyd Hogeschool
Gert-Jan Verheij	Rijksuniversiteit Groningen
Rolf Hut	Technische Universiteit Delft
Harrie Passier & Ruurd Kuiper	Open Universiteit & Technische Universiteit Eindhoven
Theo van den Bogaart	Hogeschool Utrecht
Kirsten Namesnik-Sylvester	Universiteit Utrecht
Michiel de Jong-Steenbrink	Namens Technische Universiteit Delft
Kees van Gestel	Vrije Universiteit Amsterdam

Bijlage B: Interviewprotocol

De vragen met een * zijn vragen die zeker moeten worden gesteld.

Vraag#	Vraag	Opmerking
A0: Verzamelen algemene informatie		
A0.1*	Wat is je naam	
A0.2*	Bij welke instelling werk je nu?	
A0.3*	Welke rol had je in het project?	
A0.4*	Van wanneer tot wanneer liep het project?	
A0.5	Was dit project de eerste ervaring met open leermaterialen binnen je instelling?	Wanneer er al ervaring was: doorvragen naar de inhoud van die ervaringen (bv andere projecten, her en der activiteiten binnen de instelling)
A0.6*	Welke sector(en) waren betrokken bij het project?	Mbo, hbo en/of wo
A0.7*	Op welke(e) vakgebied(en) richtte het project zich?	Bv wiskunde, STEM, onderwijskunde,...
A0.8*	Welke reikwijdte had het project?	Internationaal, nationaal, regionaal of alleen binnen de instelling
A0.9	Welke kennis en ervaring met open leermaterialen hadden jullie toen jullie met dit project begonnen? Wat hebben jullie gedaan om lacunes in kennis en skills bij te spijkeren?	
A1: Doel project		
A1.1*	Wat wilden jullie bereiken met dit project?	Bijv. onderwijsverbetering
A1.2*	Hebben jullie alle projectdoelen behaald? Waarom (niet)?	Probeer in detail te weten te komen wat wel en wat niet is gelukt
A1.3	Terugkijkend: is het een goed idee geweest om dit project uit te voeren? Waarom (niet)?	

Vraag#	Vraag	Opmerking
A2: Verzamelen van verduurzamingsstrategieën		
A2.1*	Wat hebben jullie voordat het project begon al gedaan om ervoor te zorgen dat de resultaten geborgd zouden zijn als het project is beëindigd?	Denk aan activiteiten op organisatiegebied (zoals beleid, HR, onderwijs), personen die je erbij hebt betrokken (docenten, staf, bibliotheek) en specifiek op open leermaterialen (zoals bevorderen hergebruik, bewustzijn en bekendheid bij stakeholders vergroten).
A2.2*	Wat hebben jullie tijdens de uitvoering van het project gedaan om ervoor te zorgen dat de resultaten geborgd zouden zijn als het project is beëindigd?	
A2.3*	Wat hebben jullie na afloop van het project gedaan om ervoor te zorgen dat de resultaten geborgd blijven?	
A2.4*	Waarom hebben jullie geen aandacht besteed aan verduurzaming?	Alleen vraag stellen als geen activiteiten zijn ondernomen
A2.5	Hebben jullie voor de verduurzamingsstrategieën kunnen leren van de ervaringen van eerdere projecten rond open leermaterialen bij jouw instelling? Werken jullie daarin samen?	Alleen vraag stellen als dit niet het eerste project was met open leermaterialen (A0.5)
A2.6	Hebben andere projecten rond open leermaterialen in jouw instelling kunnen leren van jullie ervaringen met verduurzamingsstrategieën? Werken jullie daarin samen?	Alleen vraag stellen als dit het eerste project was met open leermaterialen danwel dit project samen met andere projecten samenviel (A0.5)
A3: Succes van verduurzamingsstrategieën		
A3.1*	Zijn de resultaten van het project nog steeds bruikbaar? Waaruit blijkt dat?	Bv leermaterialen worden nog steeds gebruikt en aangepast
A3.2*	Welke verduurzamingsstrategieën hebben hiervoor gezorgd volgens jou en waarom?	Alleen stellen als de resultaten nog bruikbaar zijn (A3.1)
A3.3	Hoe zou je de verduurzaming, met de kennis van nu, aanpakken?	
A3.4*	Welke impact heeft het project binnen je instelling gehad? Waaruit blijkt dat?	Denk aan bv meer bewustzijn van open leermaterialen, invloed op onderwijs

Vraag#	Vraag	Opmerking
A3.5*	Wie is verantwoordelijk voor het onderhoud van de open leermaterialen?	Alleen stellen als er daadwerkelijk open leermaterialen zijn ontwikkeld
A3.6	Zijn de verduurzamingsstrategieën beïnvloed door de financiële investering? Zo ja, hoe?	
A3.7	Zijn jullie, als gevolg van dit project, in jullie onderwijs ook didactische werkvormen gaan gebruiken die zonder open leermaterialen niet of heel moeilijk te realiseren zijn?	Denk bv aan meer activerende onderwijsvormen met meer agency bij de studenten, w.o. het zelf bepalen van hun leermateriaal
A4: Planbaarheid van de verduurzamingsstrategieën		
A4.1	Welke aannames had je over verduurzaming bij de start van het project?	
A4.2	Ben je voor, tijdens of na het project verrast door onvoorziene omstandigheden die invloed hebben (gehad) op de verduurzamingsstrategieën? Hoe ben je daarmee omgegaan?	
A4.3*	Welke afspraken over verduurzaming heb je gemaakt gedurende het project? Wat is daar na afloop van het project van terechtgekomen?	Zie ook A2.2
A5: Ondersteuning		
A5.1*	Welke ondersteuning heb je gekregen vanuit jouw instelling bij het nadenken over en uitvoeren van verduurzamingsstrategieën? Ben je daar tevreden over? Waarom (niet)?	
A5.2	Welke ondersteuning heb je gekregen vanuit SURF bij het nadenken over en uitvoeren van verduurzamingsstrategieën? Ben je daar tevreden over? Waarom (niet)?	Probeer hier te structureren volgens de infographic.

Vraag#	Vraag	Opmerking
A5.3	Zijn er andere partijen geweest die je hebben ondersteund bij het nadenken over en uitvoeren van verduurzamingsstrategieën? Zo ja, welke? Ben je daar tevreden over? Waarom (niet)?	Bijvoorbeeld collega's, literatuur, commerciële partijen.
A6: Overig		
A6.1*	Als er een ander met een soortgelijk project zou beginnen, wat wil je hem of haar dan meegeven?	
A6.2	Zijn er zaken die niet zijn besproken/bevraagd, die wel van waarde zijn om gedeeld te worden?	

Colofon

Auteurs: Leontien van Rossum (SURF); Robert Schuwer (OER Consultancy); Sylvia Moes (Npuls)

Redactie: Evelyne Hermans (SURF); Tim van Eijl (SURF), Sjieuwke Dankert (SURF)

Afbeelding titelpagina: [Dan Meyers](#) afkomstig van [Unsplash](#)

Jaar van publicatie: 2025

Druk/versie: 1.0

Copyright: ©2025 SURF. Deze publicatie valt onder een [Creative Commons Naamsvermelding 4.0 Internationale licentie](#)

Vragen, opmerkingen of meer informatie: neem contact op met projectleider Leontien van Rossum leontien.vanrossum@surf.nl

Meer over de uitkomsten van de stimuleringsregeling Open en Online Onderwijs:
<https://openonlineonderwijs.surf.nl/>